

Nussbaum László

Életrajz

Nussbaum László még mindig igen aktív életet él: különböző előadásokat, eseményeket szervez a hitközségen belül. Évente kiutazik Németországban élő fiához és családjához, hetekig tartózkodik ott, de gyakran utazgat az országon belül is. Dinamizmusa nem engedné meg, hogy visszavonultan éljen. A város központjában él feleségével, a lakásuk tele van könyvvel. A napi programhoz hozzátartozik a rendszeres újságolvasás, informálódás mindarról, ami a világban zajlik. Dolgozószobájában számítógép, videó, cédélejátszó van.

Az én apai nagyapám, Heinrich Nussbaum Erdélyből, azt hiszem, valami Zsombor nevű községből [Magyarzsombor: Kolozs vármegyei kisközség, 856 főnyi, vegyes, román és magyar ajkú lakossággal.] származott, ez Kolozsvár és Zilah között van valahol. Ennyit tudok csak, és hogy 1864-ben született, és Budapesten élt. Volt egy felesége, a neve Zseni, akitől volt négy gyereke, mind a négy fiú [László, 1898; Jenő, 1899; József, 1900; Sándor, 1902]. Aktív katonatiszt volt, de nem tudom, milyen rangú. Na most, melyik aktív katonatiszt jár templomba, s főleg zsidó katonatiszt? Tehát teljesen hitetlen volt. Mint katonát áthelyezték Znaimba. Ez egy helység északra [Znaim, mai nevén Znojmo Dél-Morvaországban (ma: Csehország) található város. – A szerk.], s átmentek oda a négy fiúgyerekével. De mindenképpen szeretett volna egy kislányt, s az ötödik gyerek születése – aki mellel fiú lett – halt meg a nagyanyám a gyerekekkel együtt 1908-ban. Tehát maradt az apa a négy gyerekkel, és jött a világháború.

Nagyapám újra akart nősülni, de azt a feltételt tűzte ki, hogy olyan asszony kell neki, akinek gyerekei vannak. Már abban a korban volt, amikor nem akart új gyereket. Megismerkedett egy özvegyasszonnyal Bécsben, aki egész életében Amerikában élt a férjével. Paulának hívták, osztrák származású zsidó nő volt, németül beszélt. Ott, Amerikában özvegyült meg, és akkor visszajött Ausztriába a gyerekével. Megismerkedett vele a nagyapám, és elvette feleségül. 1914-ben házasodtak össze, feltehetően Bécsben. Öt fiú volt a házban, és játszott egymással. A házasságuk első évében történt, hogy elesett a fia [A második feleség fiáról van szó – A szerk.], és vérmérgezésben meghalt. El lehet képzelni, hogy milyen érzés lehetett, hogy ott van, játszik öt gyerek, egy az övé, és az hal meg. Majdnem egy évig teljes letargiában volt, és milyen furcsa, hogy egyik napról a másikra megváltozott. Elfogadta a négy gyereket, édesanyjuk lett, annyira, hogy véletlenül tudtam meg, hogy nem édesanyjuk volt az a nagymama. Anyám sem tudta.

Apám ebből a teljesen asszimiláns, osztrák–magyar asszimiláns zsidó családból származik, amin gyakorlatilag azt kell érteni, hogy lényegében jóformán semmiféle ismerete nem volt a vallásról. Semmiféle, beleértve azt, hogy nem tudott imádkozni sem, nem ismerte a héber betűket sem. Tudta, hogy zsidó, többet nem tudott. A tipikus asszimiláns zsidó nagyobb, magyarabb akart lenni a magyaroknál. Az opportunizmusból is volt benne. Ez nemcsak a nagyapámra vonatkozott, ez egy általános jellegzetesség volt, egy köszönet, hála volt a megengedett emancipációért [lásd: zsidó emancipáció az Osztrák–Magyar Monarchiában és Romániában].

Elég jó anyagi helyzetük kellett legyen, de túlzott hazaszeretet, az volt. Az Osztrák–Magyar Monarchia a néhány éves háború után kezdett elszegényedni, kötvényeket bocsátott ki, hogy aki

megvásárolja, majd fog kapni egy bizonyos százalék kamatot, persze ha a háború végén győztes az ország. Egész biztosan a nagyapám is sok hadikötvényt [lásd: hadikötvény az Osztrák-Magyar Monarchiában] vett, hogy győzedelmeskedjék az osztrák-magyar hadsereg, ami végül elvesztette a háborút. Akkor leszerelték. A vesztes háború után már nem lehetett katona, s maradt a négy gyerekével s a maradék pénzével. Elhatározta, hogy visszamegy Erdélybe, ahol voltak rokonok, s így Tordán vett egy házat. Eljöttek Tordára, és ott nagyon jól éltek [Torda Torda-Aranyos vm. székhelye volt. Itt volt a székhelye a vármegye törvényhatóságának, a tordai járás szolgabírói hivatalának, pénzügyigazgatóságnak, kir. tanfelügyelőségnek, kir. törvényszéknek, járásbírósnak, kir. ügyészségnek és közjegyzőségnek; volt adó- és sóhivatala, államépítészeti hivatala, sóbányahivatala, állami faiskolája, állami állatorvosa, csendőrszaksz-parancsnoksága, vasútja, posta- és távíróhivatala és telefonállomása. A városban volt a vármegyei kórház, kultúrház, volt főgimnáziuma, polgári fiú- és leányiskola stb. Lakóinak száma 1910-ben 13 000 fő volt, iparvállalatai közül a cellulózzgyár, a sörgyár és a sóbánya érdemel említést. – A szerk.]. Elég gazdag ember volt, maradt a vagyonából a háború után is. Tudomásom szerint semmivel nem foglalkozott. Csak ketten voltak (Paula meg a nagyapa), és nem volt olyan nagy lakásuk, hogy állandó cselédre lett volna szükségük. Később apám és anyám ott élt a közelben, apám naponta ott volt, meglátogatta őket. Nem tudom, milyen társasági életet éltek, mivel volt egy nehézség: Paula néni nem tudott csak németül, tehát nem lehetett csak olyan társasága, amely beszélt németül. (De Tordán kevesen beszéltek németül.) Az apámmal is csak németül beszélt. Nem tanult meg soha magyarul, sem románul.

És most jön a pikánsabb része a dolgoknak. 1918 körül, amikor még Budapesten laktak, s a nagyapám nem volt olyan öreg, hát így határozott: négy fiam van, szeretném, ha azok mind egyetemet végeznének. De az volt a kikötése, hogy a gyerekei különböző helyen legyenek, hogy milyen egyetemen, abba nem szólt bele. Az első gyereket, Lászlót elküldte Párizsba a Sorbonne-ra. A második gyerekekkel szemben az volt a kikötése, hogy nem mehet Franciaországba. Bárhova, csak nem Franciaországba, és nem tanulhat filozófiát, amit az első. Ez [Jenő, Nussbaum László édesapja] elment Olaszországba, Firenzébe, és matematikát tanult, diplomája és doktorátusa volt. A harmadik fia akárhova, csak ebbe két országba nem, és nem választhatta ezt a mesterséget. A harmadik, József pedig elment Berlinbe orvosnak. A negyedik gyerek, Sándor is más országba, más szakmára ment, gazdaságira Prágába. „Széthinteni Európában a magvaimat, mert elegendem volt ebből a háborúból, de mindenhol legyenek nekem gyerekeim.”

A nagyobbik testvér Párizsban bohém életet élt. Előadott a Sorbonne-on, és egy csomó pénze volt. Elment például Nizzába nyaralni, és otthagya minden pénzét. Volt olyan időszak, hogy apám hosszú ideig nem kapott tőle levelet, s jött egy levél valami Zanzibárból [Sziget és város az Indiai-óceánban, Afrika keleti partjainál. – A szerk.], hogy nincs pénze visszamenni Párizsba, és küldjenek neki pénzt. Emlékszem, hogy 1937-ben apám kap egy levelet, melyben sürgetik, hogy azonnal jöjjön Párizsba, mert baj van Lacival – róla neveztek el engem. Én az egész mesét később tudtam meg. Apám elment Párizsba, fölmege a lakására, s becsönget hozzá. Mire ő: „Jenő! Hát te mit keresel itt?” Apám nem tudta, mit mondjon, mivel azt hallotta, hogy baj van vele. „Valami baj van?” „Nincs.” Nem értette, hogy mi lehetett, hogy sürgönyben kéretik. Elmentek ebédelni valahová, ott derült ki, hogy mindent betett a zálogházba, még a ruháját is. Szóval teljesen bohém élete volt. Sohasem nősült meg. De egészen élete végéig volt élettársa, annyira, hogy az utolsó élettársa alig egy-két évvel idősebb, mint a feleségem. Vele a mai napig tartom a kapcsolatot. Nem

volt zsidó élettársa, de nem tért ki a zsidó vallásból. A párizsi temető zsidó részlegében [lásd: temető] van eltemetve, az utolsó élettársa oda temette el 1967-ben. November elsején [halottak napján], habár nem szokás a zsidóknál, de akkor is visz virágot [a sírhoz az élettársa].

A harmadik testvér 1937-ig orvos volt Németországban, de 1937-ben már tűrhetetlen volt a helyzet. Két évet, 1939-ig még maradt, onnan átment Londonba. Londonba gyűltek a menekültek az egész világról. Nem lehetett ott orvos, de zseniális ötlete támadt: Amerikába nem lehetett menni csak úgy, tehát egyetlen lehetősége volt, hogy valakit elvegyen feleségül. Vette egyszerűen a telefonkönyvet, és valakit felhívott – ezt utólag tudtam meg. (Főként szép nevű hölgyeket hívott, és nyíltan elmondta a szándékát. Végül valaki kötélnek állt.) Kiment egy amerikai nővel New York mellé, New Jerseybe. Ez már úgy 1940-ben vagy 1941-ben volt. Orvos nem nagyon lehetett, mert el kellett volna ismertetnie a diplomáját. Közben, 1942-ben Amerika belépett a háborúba. Ő azonnal jelentkezett önkéntesnek – mint utólag megtudtam –, azért, mert úgyis megkapta volna a behívót, de kellett neki az önkéntesség, hogy hamarabb megkapja az amerikai állampolgárságot. A háborúban már elismerték a diplomáját, orvos lehetett, és Németországba került, a német frontra. Meséli nekem a következőt: „Ha három évvel azelőtt láttam volna egy SS katonát, a nadrágomba csináltam volna.” Soha nem mondta, hogy Németország melyik részében volt, de mint őrnagy, kapott egy kis körzetet, ahol ő volt a főparancsnok orvosi szempontból. Különböző kommandók voltak, hogy a náci SS tiszteket elkapják, és berakják egy bizonyos börtönnek nevezett koncentrációs táborba. Az ő körzetében volt az SS tiszteknek egy ilyen börtöne. Már messziről, mikor az SS generálisok meglátták, hogy jön az amerikai tiszt inspekcióra, álltak vigyázzba s ordították: „Achtung!”, pedig néhány évvel azelőtt ő reszketett egy kis SS katonától. A háború után visszament Amerikába, és orvosként működött egészen haláláig. Feleségével élt, gyerekük nem volt. [1981-ben halt meg San Antonióban.]

Sándor, a legkisebbik testvér, 1902-ben született. Növésre ő volt az egyetlen, aki alacsonyra sikerült. Hosszabb ideig Csehszlovákiában volt. Én annyit tudok róla, hogy Budapest mellett, Kelenföldön volt egy textilgyár [Valószínűleg a Buday Goldberger Leó által 1923-ban alapított Wespag Szövő és Fonógyár Rt-ről van szó. – A szerk.], valami vezető funkciója volt ott, de Budapesten élt [Maga Kelenföld is Budapest része volt, a XI. kerület egyik része. – A szerk.]. Biztosan jó anyagi körülmények között élt, mert nem akart nőszülni. Jól érezte magát egyedül. Apám szinte kötelezően találkozott vele évente. 1942-ben behívták Budapestről munkaszolgálatosnak. Állítólag Ukrajnába vitték, munkaszolgálatra. Elvitték, és nem tért vissza. Nem volt nő, nem maradt utána semmi. A háború után visszaszállították az okmányokat, a Magyar Ellenállók és Antifasiszták Szövetsége egy papírt adott, amelyben Nussbaum Sándor nagybátyámmal kapcsolatban annyit ír, hogy munkaszolgálatra vonult be 1942. október 2-án Nagybányára, onnan kivitték Ukrajnába, ahol a magyar keretlegénység kegyetlensége következtében életét vesztette. Mindezt tanúvallomások, valamint a Jad Vasem listája alapján állapították meg. [A Jad Vasemben – Jad Vasem Intézet: jeruzsálemi székhelyű holokauszt-émlékmúzeum és archívum – őrzik többek között az elpusztult és az életben maradt zsidók listáját, amely kitér arra is, kit hova hurcoltak, hogyan, mikor és milyen körülmények között halálozott el vagy szenvedett. – A szerk.]

Mindegyik testvérről vonatkozik, hogy egyik sem tért ki, nem keresztelkedett ki, de egyetlenegy sem volt vallásos. A vallásosságnak nem gyakorolták semmilyen formáját. Nem jártak templomba, nem imádkoztak. Úgy tudom, körül voltak metélve [lásd: körülmételés]. Ne felejtjük el, az 1800-as évek végén akármennyire elkezdődött az asszimiláció, a tradíció még nagyon erős volt.

A négy testvér az apjuk temetésén találkozott. Ez volt az egyetlen alkalom, amikor találkoztak mind a négyen. Más foglalkozásúak voltak más országban, nem sikerült a szabadságot éppen úgy illeszteni. Nem volt éppen ritka, hogy hárman találkoztak, de ketten állandóan. Hol apám ment Párizsba, vagy a párizsi ment Prágába, így járkáltak, de négyen csak 1932-ben találkoztak az apjuk halálakor, akit a tordai zsidó temetőbe temettek el.

Édesapám Olaszországban tanult, s amikor Tordára jött haza látogatóba, megismerkedett az anyámmal, Weinberger Ilonával. Nagy ritkaság volt, hogy abban az időben a lányok a polgárin [lásd: polgári iskola] túl érettségizzenek. Anyám érettségizett. Nem tudom, milyen körülmények között ismerkedtek meg, de elvette feleségül. Az egyetlen, aki nem talált idegen feleséget a testvérek közül, az apám volt. A többiek mind ott maradtak abban az országban, ahol tanultak. Ő visszament Olaszországba egy-két évre letenni a doktorátust, majd visszajött, és Tordán éltek [a felesége családjával] 1940-ig.

Torda főterének kellős közepén volt a ház, ahol laktunk. A második világháború után egy szovjet emlékmű volt pontosan a házzal szemben. Most már le van bontva, a helyébe blokkokat építettek. Egyemeletes ház volt. Középen boltíves bejárat, ahol befért a szekér és a teherautó, de két kő volt a bejárat oldalán, hogy ne üssék szét a falakat. A bejárat két oldalán egy-egy üzlet volt. Az egyikben, azt hiszem, kalapot és divatárucikket árultak, a másik is, azt hiszem, ruhaneműs volt. Nem a nagyapámé volt, hanem bérbe adta. Az emeleten volt a lakás. Ott laktak az anyai nagyszülők, azok gyerekei, kivéve az anyámat, aki férjénél volt, és szintén ott lakott a házban, de egy más épületben, az udvarban, külön bejáratral. Az udvar végén volt egy egyetlen tereméből álló hatalmas épület. Ott egy textilüzem működött, de az sem volt a nagyapámé, hanem a helyiséget bérbe adta. Egy időben óvoda is volt ott. A főtérről párhuzamosan van egy másik utca, pár száz méter távolságra, és a ház másik kijárata a másik utcára nézett. Ott volt a kocsiszín, ott játszottunk, parittyával, nyíllal. Voltak gyümölcsfák, és egy nagy udvar, ahol tudtunk játszani a testvéremmel. Sándor, 1930-ban született, két évvel fiatalabb volt, mint én [Nussbaum László 1929-ben született. – A szerk.]. Sok gyerek jött át hozzánk, és együtt játszottunk fiúgyermekeknek való játékokat, például csendőrpandúrt. [A rabló-pandúr játékról van szó – A szerk.] Voltak szín-épületek, amikre felmáztunk, s ugráltunk le. Volt egy suta nevű játék: egy rombusz alakú fadarab slégen állt, s egy ütővel ha ráütöttél, az elrepült, s lemértük a távolságot lépéssel. Másik dolog: egy kört rajzoltunk, amelyben egy nagyobb bottal egy kicsi botot el kellett ütni egy bizonyos távolságra. S egy másik gyerek, abból a távolságból, ha sikerült elkapnia, be kellett dobja a körbe. Ha nem tudta, akkor én nyertem. De minél messzebbre dobtam, annál kevésbé volt neki valószínű, hogy eltalálja azt a kört. Ilyen csaták voltak.

Az udvarban volt egy nagybani sörlerakata az anyai nagyapámnak, de nem üzlettel vagy pulttal. Úgy kell képzelni, hogy 50–60 négyzetméter az egész, ez a töltőde az úgynevezett gyár. Voltak munkások, de kevesen, úgy ketten-hárman lehettek. Egy földszinti hely volt, a gyártásra nem is emlékszem, de az udvaron játszva és bekukkantva az előtérbe, inkább az üveg dugaszoló rész látszott. Az akkori szokás szerint viszonylag kevesebb teherautó volt, de annál több stráfkocsi jött be, hogy elvigye ezeket. Szombaton nem dolgoztak. Tudom, hogy nagyapám szombaton soha nem dolgozott, nagyon vallásos volt.

Az anyai nagyapa, Weinberger Móric gyerekkoráról egyetlen dolgot tudok: Torda mellett van, azt hiszem, Egerbegy, és ebben a bizonyos faluban laktak a szülei. Az 1800-as évek végén a cigányok

rájuk törtek a házba, kirabolták és megölték őket. Úgy találták holtan, meggyilkolva őket. A gyerekek nagyobbak voltak, 19-20 évesek, és akkor már Tordán laktak, csak a két öreg volt otthon. Semmi többet nem tudok.

Nagyapám ortodox vallású zsidó volt. Európai, civil öltözetű [lásd: haszid öltözet], sem szakáll, sem pájese nem volt. Feltételezem, hogy gyerekkorában még úgy járt, mint a többi gyerek, pájessel meg minden, de később nem, de ettől ő még nagyon vallásos volt. Egész más volt az emancipáció előtti időszak az 1800-as években, mint 1923 után, a megengedett emancipáció idejében [lásd: zsidó emancipáció az Osztrák-Magyar Monarchiában és Romániában]. Vallásossága több oldalról nyilvánult meg. Az egyik az volt, hogy a hitközség keretén belül magas funkciót töltött be. Nem elnök volt, de azt tudom, hogy a főnöke volt a temetések, esküvők rendezésének. Ezt nemcsak vallási értelemben kell venni, hanem az adminisztratív értelemben is, a fizetésekért ő felelt. Komoly felkészültsége volt, járt jesivába, azt hiszem Pozsonyban [lásd: pozsonyi jesiva]. Ez az Osztrák-Magyar Monarchia keretében volt. A vallásosság legfontosabb megnyilvánulása az, hogy imádkozik az ember. Felteszi a karjára az imaszíjat, és mond egy bizonyos imát. Nagyapámnak volt ilyen imaszíja, és minden nap vagy a templomban, de ha nem tudott elmenni, akkor odahaza, minden reggel – este nem kellett – imaszíjjal imádkozott. A templomban a rabbi mellett ült, szemben a gyülekezettel.

A vallásosság mellett végig a tradíciót meg kellett őrizni. A péntek esti szertartás [lásd: szombat] mosakodással kezdődött [lásd: mosdás], és nyilván a nagyapám elment a mikvébe és a templomba. Tordán volt mikve, de soha nem voltam benne. Ez nem volt más, mint bemártózás, csak azért, hogy a tradíciót hajtsa végre.

Volt Torda főterén egy zsidó kaszinó is, a nagyapámék lakásától nem volt messze. 1940-ben még megvolt a kaszinó, általában egy nagyon komoly fórum volt. Találkozóhely, amely nem volt közös a nem zsidókéval. Több oldala volt: az egyik a szórakozás. De nem a mai rulettjátékként kell elképzelni, nem pénzben játszottak. A társasjátékoknál – sakkkal, rómivel, kártyával játszottak – nem is lehetett nyerni vagy veszteni, hanem kizárólag szórakozni. Ugyanakkor politikai jellegű találkozási hely is volt. Nagyon komoly kultúr- és vitaközpont volt, és a lényege az volt, hogy valaki cionista vagy nem cionista, mert ennek függvényében alakultak ki a csoportok. A kaszinó bármelyik cionista szervezetnek helyet adott. Emlékszem, mikor én gyerek voltam, volt néhány cionista szervezet: a Noár Hacioni [lásd: Hanoár Hacioni Romániában], a Hasomér Hacair [lásd: Hasomér Hacair Romániában] – ami baloldali volt, aztán volt a Betár [lásd: Betár Romániában], egy jobboldali extremista szervezet. (Apám – tudomásom szerint – nem vett részt cionista szervezetben, kozmopolita érzelmei voltak.) Egy nagy terem volt ez a kaszinó, a helyiséget különböző irodalmi estékre is felhasználták, amikor valaki felolvasott. Vagy pedig voltak meghívottak: cionista vezetők, írók, újságírók – főleg Kolozsvárról –, akik egész komoly színvonalú előadásokat tartottak. Előfordult, hogy tartottak a gyerekek is előadást, például az Eszter meséjéről [lásd: Eszter könyve]. Abban az időben tucatszám jelentek meg zsidó publikációk románul, magyarul. Ezek a könyvek lényegében nem vallási, hanem politikai, cionista jellegűek voltak. Lugojon magyar neve: Lugos, egykori Krassó-Szörény vm.-i város] volt egy nyomda, onnan hoztak magyar nyelvű publikációkat, de különféle más nyomdákából is be lehetett szerezni, vagy küldtek minden ilyen kaszinónak. A kaszinóban és odahaza is, voltak Keren Kajemet elnevezésű perselyek [lásd: Keren Kajemet Lejiszrael], nálunk otthon is volt a falon – emlékszem, rajta volt Palesztina térképe –, mert tendencia volt, hogy megvásárolni Palesztinában a földet. Mindenkihez elvitték

és otthagyták, a családtagok meg pénzt tettek bele, a perselyt pedig időnként kiürítették. A gyerekek is tettek bele aprópénzt. Volt egy cionista jellegű női zsidó szervezet is, a WIZO. Az 1930-as években az volt a szokás, hogy a nők nem dolgoztak. Háziasszonyként mindig volt idejük, erejük időközben találkozni. Akik aktívabbak voltak, kiélték magukat ebben a tevékenységben. És bizonyára olvasottabb nők voltak. Az anyám is részt vett ebben, emlékszem, hogy kérdeztük: „Anyuka hol van?”, „Hát, elment a WIZO-ba.” Ennyit tudtam. A nők rendeztek összejöveteleket, de ez nem jelentette azt, hogy férfiak nem mehettek el. Rendeztek olyan összejöveteleket, ahol hidegkonyhaszerűség is volt, inkább likőr, pálinka és sütemények, amelyeket ropogtathattak az est alatt.

Tordán az volt a szokás, hogy pénteken megcsinálták a csólentet, és nagy kerámia- vagy agyagfazékba rakták, méghozzá dróttal átkötve, hogy ne essen szét. A csólent egyike a tradicionális ételeknek. Semmi köze a valláshoz, de az évszázadok során alakult ki a többi tradícióval együtt. Tulajdonképpen paszulyétel, amit szombaton szoktak enni, s mivel szombaton nem szabad főzni, ezért már pénteken elkészítik. Szüleim vettek libát, ennek a libának a melle részét pácba tették, de úgy, hogy kifeszítették. Elküldték a füstölőbe, és füstölt libahús lett, pontosan, mint a sonka. Ebbe a paszulyételbe, egyszerű főzelékszerű ételbe beletették, és ez adta meg az ízét. Nem tesznek bele zsírt, mert a liba zsíros melléből kiolvad, s marad benne egy meglágyult, finom, erősen füstölt hús. Az előkészített csólentet péntek délután elvitték egy főződébe, ahol volt egy nagyobb kályhaszerűség vagy kemence. Gyenge tűznél tizenvalahány órát rotyogott, és szombaton délből vették ki. Jómódúak voltunk, és a cselédlány hozta el. Nem is bízták volna rám, hogy egy cserépedényben hozzam el a nyolc kilós libát, ami át volt kötve dróthálóval, és a fülétől fogták. Emlékszem egy nagy skandalumra is. Az agyagtálak nagyon egyformák, s valaki csülköt tett bele, s a tordai Adler rabbihoz került a csülök, s nagy skandalum lett belőle, s attól kezdve megkövetelték, hogy valamivel le legyenek zárva az edények. Emlékszem, kacagtuk, hogy úgy le kellett zárni.

Az otthoni házi készítés péntek estére csodálatos volt, nem tudok szebbet elképzelni. A levegőben ott volt a szombat hangulata. Tiszta ház, kalácsszag, még lehet érezni az illatát. Még nincs meggyújtva a gyertya, de a két nagy gyertyatartó ott áll az asztalon, mellette a gyufa, melyet meggyújt az asszony. Megvolt a hangulat, ami csak péntek este volt. Csak a nagyapám ment zsinagógába, az apámat nem lehetett elvinni, és nem tudok a családomban egyetlen nőt sem, aki ment volna. Nagyünnepekkor elmentek a nők, akkor ment anyám és apám is, de máskülönben nem mentek. Hazajött a templomból a nagyapám péntek este, és készen állt a vacsora. A tipikus zsidó konyha: kocsonyás hal, sajátos zsidó módon elkészítve. Főleg pontyból csinálják, tudomásom szerint zselatin nélkül megfőzik, kihútik, és kocsonya lesz belőle. A fonott kalács, rajta mákkal, [lásd: barhesz] amit persze az asztalfőn ülő vág meg, és sóba márt. Édesség nem volt. Az egész szombat délelőttöt ott töltötte nagyapám a templomban, aztán volt a tipikus szombat déli ebéd. Legtöbbször csólent volt. Volt csirke- vagy libahúsleves is. Ma is emlékszem, hogy a levesek olyan sárgák voltak – a libazsírtól vagy a tyúkszírtól –, azóta sem ettem olyan sárga levest. Nem létezett az, hogy valaki elkéssen az ebédéről, hogy dolga legyen, együtt volt a család.

Én már az anyai nagyanyámra nem is emlékszem. 1932-ben meghalt, és nem nősült újra a nagyapám. A nőtlen fiával és a még nem férjezett lányával élt. A másik lánya az anyám volt. Ez volt 1940-ig. Elég sok emlékem van erről a periódusról. Egy hatalmas veranda volt bekerítve, nyáron ott volt az étkezés: nagy asztal, tíz emberrel és vendégekkel. Volt ebédlő is, át kellett

menni azon, és aztán következett az úgynevezett szalon, zongorával és a század eleji tipikus berendezéssel: rojtos függöny, kisebb fotelek. Néha lehetett rendezni szalonpartikat, zeneaudíciót, mivel az anyám húga konzervatóriumot végzett. Volt két hálósoba a lakásban. Nagyapámnak egy dupla ágya volt, egyedül aludt benne. A háznak egy egész külön részén laktak a szüleim, egy háromszobás lakásban. Ha jól emlékszem, a háztartást mindig az anyám irányította, de a közös háztartással együtt. Anyám is főzött, de volt két nem zsidó cseléd is. Az irányításon lényegében két dolgot kell érteni: az egyik az, hogy összeállította a menüt, és ügyelt, hogy valóban kóserül főzzenek. A tradíció a nagyapámnak fontos volt. A gyereknevelésben döntött az anyám és a kóser kosztban. Nem tudok sokat mondani az anyám vallásos érzületéről, de a tradíciót betartotta. Az nem volt probléma, hogy nem zsidók készítették az ebédet. Soha nem volt konfliktus. Apám inkább elment vendéglőbe, ha nem akart (nem volt kedve) zsidó rituális ételt enni.

A zsidó ünnepeket megültük. Végigcsináltuk azt a rettenetes unalmas rituálét [a széderestét Pészahkor]. De különösebb emlékem erről nincsen, minden a szokásos volt. A széderestén természetesen a vacsora nem kizárólag csak vacsora volt, hanem sajátos vallási formát öltött. A vacsora előtt különféle imákat kellett elmondani. Nagyapa elnézett, és én gyorsan elvettem az afikóment, mert a szülők bátorítottak, hogy „Na, gyorsan vedd el, mert nagyapa nem néz oda”. „Hol van, hol van?” – kérdi ő. S a kisgyerek kacag. „Nálad van?” – kérdi. „Nálam.” „Add ide.” „Nem adom!” „Hát mit adjak neked?” Szóval, ez ilyen játékos. Nem egy énekes ünnep, hanem egy hosszú mesés dolog volt. Héberül mondták az egészet, anyám mondta közben nekem, hogy miről van szó. Lehet, hogy olvasta. Később, mikor nagyobbacska lettem, kezdtem olvasni mellette ezeket. Egyébként, nem értettem semmit. Legfeljebb a képeket néztem egy illusztrált Hagadából, ahol részletesen megtalálható a széderesti rituálénak minden mozzanata mesés magyarázatokkal. Van egy rész a rituáléban, hogy tartott a kezében a nagyapám egy poharat, és kiloccsantott belőle. Mondta közben, hogy hogyan büntette az Isten Egyiptom népét: vér, béka, jégeső, sáska stb., és mindegyiknél egyet-egyet kiloccsantott. Másik dolog, ami az emlékezetemben van: egy poharat megtöltenek borral, és az asztal sarkára teszik. Senki nem nyúl hozzá, és az ajtó kicsit nyitva kellett legyen, mert jön Illés próféta, és az övé az a pohár, amelyet megiszik az Isten dicsőítésére. Kisgyerekként mindig kérdeztem, mikor issza meg már a próféta. A vacsora végéig ott volt a pohár.

Nálunk önmagában nem volt nagy rokonság. A család az nagy volt, vendég nélkül is heten voltunk. Az anyám volt a legnagyobb gyermek a családban, és volt még két testvére, Jenő és Zita. Jenő 1908-ban született, jogot végzett Czernowitzban, és ügyvéd lett Tordán, dolgozott 1940-ig. 1944 után megint dolgozott, 1950-ben Kolozsvárra költözött, itt is halt meg. Nőtlen volt. Nagyon vallásos volt, átöröklődött az apai vallásosság. A vallásos családból a nők viszik [tartják] a tradíciót, de a vallásos életet általában a férfiak viszik. És ő tényleg vallásos volt. Járt templomba, imádkozott. Ő nyomta rá a családra a tradíción túl a vallási szellemet. Zita 1918-ban született, jogot végzett, ügyvéd volt ő is, jogi doktorátusa volt. Férjhez ment egy zsidó illegális kommunistához, s Kolozsvárra került. A férje egyetemi tanár volt, közgazdaságot tanított, s végül nyugdíj után kimentek Izraelbe [A férjről, Arnold [Löbl] Negreáról lásd a 20. számú fénykép szövegét és a Guth Istvánnal készített interjút. – A szerk.]. Az öccsük, Jenő szinte mindennapos vendég volt Zitáéknál, és mindennap ott étkezett náluk Kolozsváron. Családtag volt ott, de nem használta ki anyagilag a testvérét. A húga gyerekeit a saját gyerekeinek tekintette. Mivel a férj nagyon el volt foglalva, többet foglalkozott ő a gyerekekkel, mint az apjuk. Egész végig ott volt mellettük, amíg hatvanéves korában meg nem halt.

Nekem két gyerekkori periódusom volt: az első 10 éves koromig, amikor Tordán voltunk, és 11-től 14 évesig (1940-től Kolozsváron). Ez a kettő abszolút különvállik.

Amikor tíz éves voltam, többé-kevésbé kicsit gondolkodó gyerek lettem, s akkor kezdődtek tulajdonképpen a törvények [Ez még az utolsó tordai gyermekévek időszaka; lásd: Zsidó Statutum Romániában. – A szerk.] és a nehézségek az iskolában. Nem járhattam többet iskolába, mert nem lehetett beíratni. Apámék nem magyarázták el nekem, de nem lehetett beíratni. A bécsi döntést hónapokkal azelőtt meghozták, amelynek értelmében elválasztják Dél-Erdélyt Észak-Erdélytől [lásd: második bécsi döntés]. Ez azt jelentette, hogy Torda Romániához, Kolozsvár pedig Magyarországhoz kerül. (Pedig a két helység csak 31 kilométerre van egymástól.) Két-három hónapot volt időnk gondolkodni. Mindenki tudta a bécsi határozatot, lehetett költözni, jönni-menni, de akkor még Romániához tartozott az egész Erdély. Az ország legionárius irányban haladt [lásd: legionárius mozgalom], a fasiszták irányába. Mint értelmiségi, jóban volt az apám a prefektussal [A prefektus a megyei közigazgatásban az államhatalmat képviselő legmagasabb rangú közhivatalnok. – A szerk.]. Felhívták a figyelmét, hogy a legokosabb lesz, ha innen [Tordáról, és egyáltalán Romániából] elmegy, mert könnyen előfordulhat, hogy jobboldali fasiszta rendszer kerül hatalomra, és akkor vagy őt egyedül, vagy egész családjával együtt kitoloncolják az országból mint magyar állampolgárságú zsidót. Az apámnak nem volt meg soha a román állampolgársága, és ebből rengeteg problémája akadt. Romániában elég nagy felhajtás volt az 1920–1930-as években a Ford autók körül. Ez volt a bevezetett, ismert autó. Kellott egy vezérképviselő a Fordnak. Apám is megpályázta. Felmegy Bukarestbe, és kérdik, végzettsége: ez és ez, nyelvismerete: német, olasz, francia, angol, rendben van. Doktorátus: megvan. Kérdik, hogy a vezérképviselői állást vállalja-e. De aztán kiderült, hogy nem román állampolgár. Mondták: „Még azt, hogy zsidó, elfogadjuk, de hogy magyar állampolgársága legyen, azt már nem tudjuk elfogadni.” Nem tudta-e vagy nem akarta elrendezni a román állampolgárságot, azt nem tudom pontosan, de évente meghosszabbította az ott-tartózkodását. Végül a szülők döntöttek, hogy átköltözünk Kolozsvárra, hogy a család együtt maradjon. Amikor átjöttünk Kolozsvárra, akkor még jöttek-mentek az emberek: a románság egy része ment Dél-Erdélybe, Gyulafehérvárra, Tordára, Szébenbe, mivel a rádióban hivatalosan bejelentették, hogy szeptember 1-től átveszik a magyarok a hatalmat.

Kolozsváron az első lakásunk a mai Horea úton volt. Van egy nagyon jó vágású 1930-as években épült emeletes ház, annak a földszintjén laktunk. 1940 szeptember elsején bejött Horthy az állomás felől, fehér lovon. S ültünk az ablakban és néztük. Előtte is, a háta mögött is jöttek. A tömeg állt az utca szélén, és tapsoltak, éljeneztek. Nagyon hosszú katonai kísérete volt: az első része a Főtéren volt, a másik része még az állomáson. Észak-Erdély elfoglalása nem háborús volt, hanem átadással történt. Az első dolog az volt, hogy a katonaság bejött, s átvette a hatalmat, többek között a város irányítását is. Beck ezredes volt akkor, akit odatettek, és a polgármester hivatalát töltötte be addig, amíg be nem rendezkedik az ország az új államformára, és ki nem neveznek valakit polgármesternek. Gyerekként akkor semmi változást nem éreztem, egyetlen dolog kivételével: néhány napon belül minden magyarul ment. Az üzletben szabadott magyarul beszélni, magyarul lehetett kérni, amit akartunk. Én románul csak annyit tudtam, amit az iskolából felszedtem.

Egy nehéz három-négy év következett: zsidótörvények, egzisztenciális kérdések. A törvények fokozatosan jöttek. Úgy kezdődött, hogy nem lehet állami tisztviselő zsidó. Jött fél év múlva egy újabb törvény: zsidó nem lehet vállalatoknál, magánvállalatoknál [lásd: zsidótörvények

Magyarországon]; nem lehetett egyetemi tanár, utána nem lehetett középiskolai tanár, aztán nem vehetett részt az oktatásban. Utána a gyerekeket is kidobták a nem zsidó iskolából. Aztán: orvos nem kezelhet keresztényeket; nem dolgozhatott kórházban, csak zsidókórházban; nem lehet orvosoknak kabinetjük [rendelőjük]. Végül még gyárakban sem lehetett dolgozni. Fokozatosan így sor került a zsidók társadalmi életből való teljes kiszorítására.

1940–1944 között, azt hiszem, apámnak volt egy kereskedelmi magánvállalkozása, tehát valamit vettek és valamit eladtak, de hogy mit, arról fogalmam sincs. De nem az ő nevén ment. Kocka István, egy nagyon derék, rendes ember volt a „stróman”, a fedőnév, mivel a zsidóknak nem lehetett saját vállalkozásuk. Nagyon jóban voltunk a családjával, és mentünk karácsonykor hozzájuk. Azt hiszem, nem voltak gyerekei.

Apám mellett – mivel ő egyáltalán nem volt vallásos – az én vallásos nevelésem lényegesen csökkent, de nem csökkent semmilyen formában a tradicionális része. Anyám betartotta a tisztasági szabályokat [lásd: étkezés] Kolozsváron is. Tényleg kóserül főzött, valóban külön voltak a húsos és tejes edények, és akkor apám hazahozott egy disznósültet, amit más tányérban kellett megenni, vagy papírról ettük meg, de anyám nem evett belőle. Én nyilván igen. Csak anyám nem evett belőle. Tolerálta, mert nem volt mit tenni, de nem vegyítette össze az ételeket. A gyertyagyújtás, a szombat megtartása megvolt, de apám nem tudott imádkozni. Héberül sem tudott, olvasni sem. Anyám igen, és imádkozott is, de csak a tipikus női imákat tudta, például a gyertyagyújtás előttit [Ami voltaképpen áldás. – A szerk.], írni viszont nem tudott héberül.

Egy kényszer volt anyám részéről a bár micvá, ragaszkodott a megtartásához a nagypapa miatt. Előtte megtanultam a Tórából azt a részt, amit majd a zsinagógában fel kellett olvasni. Vallásilag megtartottuk, felolvastam azt a bizonyos részt, de senkit nem hívtunk haza vendégségbe, csak a templomba mentünk, beszédet sem mondtam. Már Tordán köteleztek járni vallásórára. A nagypapám ragaszkodott hozzá. Volt egy nagy furcsasága a tanításnak. Abszolút ismeretlen nyelven, óhéberül [biblia héber nyelven] tanítottak olvasni, pedig nem értettünk egy szót sem, csak a betűket tanultuk meg, és el tudtuk olvasni. Annyi maradt meg, hogy egy-egy imát el tudok olvasni, anélkül, hogy valamit értenék belőle. Akkor az iskolai tanításban volt még egy furcsa szokás, hogy a vallásos zsidó gyerekeknek, hogy megértsék a Bibliát, a szöveget jiddis nyelvre fordították. Engem, aki nem tudtam jiddisül, tanítottak egy időben, hogy fordítsam a hébert jiddisre, egyiket a másikra, s egyiket sem értettem. Sok ilyen tradicionális anomália van.

1940-ben, bár a zsidótörvények alaposan működtek, megnyílt Kolozsváron egy zsidó gimnázium, a Zsidlic [lásd: Kolozsvári Tarbut Zsidó Líceum], s oda íratlak be. Eszembe sem jutott másik alternatíva. Minden zsidó gyerek oda iratkozott, tudtuk mindnyájan, hogy nem járhatunk más iskolába, és ha megszüntetnék ezt az iskolát, akkor nem járhatnánk sehova. Ez a zsidó gimnázium nagyon furcsa módon jött létre, van egy kis mesészerű története ennek, és van benne valami valóság. Volt egy fiatal tanár, úgy hívták Antal Márk, rendkívül tehetséges matematikus volt. Az Osztrák–Magyar Monarchiában, az első világháború alatt kitüntette magát vitézségével, ezt a vitézségi érdemrendet viszonylag kevesen kapták meg. Az egyetemen is tanár volt, és a magyar úri törvények értelmében „méltóságos úrnak” szólították. [A „méltóságos” megszólítás többféle szempont alapján járhatott egy személynek: bizonyos rangoknál történeti-jogi elven, más címek esetén az udvarképességet biztosító kitüntetés folytán, harmadik fajta titulusoknál a hadseregbeli rendfokozat, illetőleg a hivatali ranglétrán elért pozíció alapján érdemelte ki az illető az adott

megszólítást. A Nussbaum László által említett esetben valószínűleg Antal Márknak a katonai szolgálata során szerzett kitüntetéséhez társult a „méltóságos” cím: négy évig teljesített frontszolgálatot az első világháború alatt, tűzérzászlósként kezdte, és kapitánnyként szerelt le, számos kitüntetése között ott voltak a legrangosabbak is. – A szerk.] 1919-ben baloldallivá vált, és részt vett a Magyar Népköztársaság [A Magyar Tanácsköztársaságra gondol – A szerk.] kikiáltásában. Mivel tanügyminiszter volt, elmenekült errefelé, Erdélybe, s itt letelepedett. [A Tanácsköztársaság minisztereit népbiztosoknak nevezték, de Antal Márk nem volt népbiztos. – A szerk.] Ekkor még nem volt megszervezve a magyar adminisztráció, hanem a katonaság vette át a hatalmat, és Beck ezredes volt a város parancsnoka. A legendákhoz tartozik az, hogy 1940-ben kérte Becktől, hogy egy iskolát állíthasson fel, „méltóságos budapesti barátaira” hivatkozva, akik valójában nem is léteztek, hiszen menekült onnan. Pár nap alatt megvolt az engedély.

Egyike volt, elvben, a legjobb középiskoláknak. A zsidótörvény vonatkozott a tanárookra is: kirúgták őket az egyetemekről, s mindenhol. Mikor megvolt az engedély az iskolára, úgy válogathattak az egyetemi professzorok közül, ahogy akart. Nekem jó néhány egyetemi professzor volt tanárom. Probléma volt például, hogy bejött egyszer Antal Márk ellenőrizni, mert ő volt az igazgató, és álmélkodva látta, hogy senkinek nincs jegye. Elfelejtettek feleltetni, mert egyetemi előadásokat tartottak. Rövidnadrágos gyerek voltam, és bejött a tanár: „Kérem, uraim” – nem volt hozzászokva a gyerekekhez, néhány hónappal azelőtt még az egyetemen tanított. Elég érdekes előadásokat tartottak, nem mindent értettünk, de soha nem feleltettek. Egy hét alatt kellett az egész osztályt lefeleltetni később. Aztán lassan beleszoktak, például a házi feladat-adásba, a leckékbe. Második évtől már kezdett középiskola lenni. A tanári gárda egy tucat budapesti egyetemi tanár volt. Volt zsidó jellege is az iskolának. A modern héber nyelvet, az ivritet 6–8 órában tanították minden héten. Volt külön tanár, aki ezt tanította. Volt rendes tankönyv is, tanultunk beszélni. Néhány hét alatt meg lehetett tanulni egészen jól beszélni. És volt vallásóra is. Ezek nem vallási jellegűek voltak, hanem a vallás megtanítása: mikor mit kell imádkozni, az ünnepek jelentősége. Tulajdonképpen a zsidó ünnepek megtartásához való szertartásokat beszéltük meg, félig-meddig vallásfilozófiai vonatkozása volt az egésznek, de nem imákat tanultunk. Vallási vonatkozás annyi volt, hogy bizonyos ünnepekkor az egész iskola, in corpore, elment a templomba. Elég sokan voltunk az iskolában, elfoglaltuk volna az egész templomot, ezért nem istentiszteleti időben, hanem egy órával előbb vagy utóbb beszédet tartottak, amelyeken részt vettünk, és imákat mondtak.

Más vonatkozásokban olyan volt, mint minden más iskola. Abban az időben nem volt uniformis. Ezzel szemben a Bocskai-sapka viselése a nem zsidókra nézve is kötelező volt. [A Bocskai-ruha az 1930-as években divatos fekete szövetöltöny volt, fekete zsinórdíszes gombolással. A ruhához tartozó sapka hosszúkás részekből szabott, karima nélküli forma, oldalt zsinórrátét díszítéssel. A Bocskai-sapka viselése, mely tipikusan a magyar középosztályra jellemző, jelzi az asszimiláció sikerét. – A szerk.] A Bocskai ilyen csákószerű sapka, s elöl egy zsinórból készült háromszög jelzi, hogy a gyerek első osztályos, másodikos stb. Az ötödikesnél arany zsinór volt. Elöl a háromszögben egy jelvény volt, az iskola jelvénye. ZS – ez volt a zsidó gimnázium jelvénye. Minden iskolásnak kötelező volt, és rögtön felismertek erről, ha valaki zsidó volt, és alaposan elpáholtak. A gond az volt, hogyha jött egy rendőr, elfordult. Nem emlékszem egyetlen esetre sem, hogy beavatkozott volna. Nagyon nehéz [veszélyes] volt egyedül járni, többen kellett lenni. Védelmet hivatalos szervektől nem várhattunk. Volt egy sportpálya körülbelül a mai Grigorescu negyedben, a Donát

úton, úgy hívták Haggibor. Ez egy sportegyesület volt, nagyon komoly tevékenységet folytatott az 1930-as években, de én nem tudok arról sokat. Mi akkor már csak futballozni jártunk oda. Az 1940-es évek elején már nem volt aktív sportklub, nem állíthatott fel csapatot. Egy „kómában lévő”, haldokló klub volt, mert még nem vette el senki a pályát. Akkor nem voltak beépítve azok a részek, a Törökvágástól kezdve csak kertek voltak, még házak sem. Emlékszem, egyszer mentem az öcsémrel, s távolról láttam, hogy jöttek négyen-öten szembe. Az öcsém kisebb volt, én lehettem 12-13 éves, ő meg 11. Mondom: „Szaladj gyorsan a pályára, és hívjál segítséget!” Én szándékosan nem szaladtam el, mert úgyis utolértek volna, de gondoltam, hogy feltartom őket, amíg ő elszalad. Ösztönösen mentettem az öcsémet. Úgy elverték ott engem, hogy a palánk mellett teljesen vérben voltam. Nem kérdeztek, csak kezdtek ütni-verni, s aztán elmentek. Haza kellett engem cipelni. Napokig kezelt az orvos.

Így folyt folyamatosan a kiszorítás. De ezekből a törvényekből mi, gyerekek csupán a szüleink problémáin keresztül, ha értesülhettünk. Íme egy jellemző példa: a magas házbér miatt az állomás melletti lakásból elköltöztünk a Mikes Kelemen utcába (a mai Croitorilor utca), egy háromszobakonyhás, fürdőszobás lakásba. (Szemben ezzel a lakással, hátul az udvaron, volt egy másik, csak kisebb, ahol nem lakott senki.) S egy alkalommal megjelent a házukban egy férfi, s azt mondja: „Nézze, doktor úr, szeretnék beköltözni a házba.” Az apám jön, s megmutatja neki a másik házat. Mire az: „Nem, nem, mi ide szeretnénk beköltözni, az utcai részbe.” Mire ő: „De hát mi lakunk itt.” „Igen, de mi szeretnénk beköltözni!” A furcsa egyáltalán nem az, hogy aki ezt mondta, azt kinevezték táblabírónak Kolozsváron. Nem volt gonosz, nem volt rossz ember; együtt laktunk aztán éveken át. A helyzet volt jellemző, hogy bejött, s azt mondja: „Mi akarunk itt lakni!”, és apám természetesnek találta, hogy költözzenek be a mi lakásunkba. [Nussbaumék meg beköltöztek a másik, kisebb házba.] Mindkettő részéről abszolút természetes volt a helyzet: neki természetes volt az, hogy kidob, apámnak meg az, hogy ezt megértette. A törvények már mind olyanok voltak, hogy nem volt kihez fordulni, még a bírósághoz sem lehetett menni.

A legvégső megszorítások: nem szabadott csak bizonyos órákban menni a piacra, volt a kijárási tilalom, aztán a sárgacsillag, amit fel kellett varrni a ruhákra. Ilyenkor az én apám a tizenhárom éves gyerekének mesélte, hogy te, a te nagyapádnak volt egy testvére Pozsonyban [lásd: Pozsony város]. A gettózás előtt egy vagy két hónappal előszedett engem és az öcsémet, és beszajkóztatta velünk az összes rokonunk nevét, címét és telefonszámát, de úgy, hogy éjjel felkeltett két órakor: Laci címe: Párizs stb., éjjel négy órakor, Józsi: New Jersey stb. Pontosan kellett mondani számot s mindent.

Fokozatosan sok dolgot már természetesnek találtunk, mert nem tudtunk védekezni. Ez egy etnikum teljes kikészítésének a folyamata. Éveken át tréningeztettek arra, hogy bírjuk a rúgást. A tetőpontja ennek a gettózás volt. Nagyon lényeges, hogy a gettózást nem a németek csinálták, hanem kizárólag a magyar adminisztráció. Abban az időben csupán néhány száz SS katona volt egész Magyarországon. Az adminisztráció bődületesen pontos volt: hogy melyik házban kik laknak, s melyik zsidó, s melyik nem zsidó. Voltak kivételezettek, ha keresztény felesége volt. Bejöttek úgy is, hogy keresték csak a zsidó családtagot, és elvitték.

A gettó a kolozsvári téglagyár területén volt. Minden téglagyárnak nagy raktárai vannak, ahová a téglát teszik. Ezek sok száz méter hosszúak, fedettek, de alul üresek, hogy átjárja őket a szél, hogy a frissen készített téglák kiszáradjanak. Ezekbe a fal nélküli részekbe helyezték el minket a kolozsvári

gettóban. Az elkülönülés annyi volt és annyi lehetett, hogy lepedőt húztunk ki, és ez volt köztünk. Amikor elvittek [deportáltak], az nem számított, hogy ki melyik részben volt, mert épp azt a részt vitték, amelyik a kezük ügyébe esett. Így kerültem én az elsőbe, együtt a szüleimmel. Bevagoníroztak, s a vonat kísérője a magyar csendőrség volt egészen Kassáig [ma: Košice, Szlovákia]. Kassán vettek át a németek, de már előtte elszedtek mindent, amit elszedhettek. Persze az embereknek volt dugijuk, például aranyfog, kenyérbe besütött aranydarabok. Én magam hallottam a magyar csendőrt, amikor azt mondta: „Ha van valakinél valami érték, adja ide, mert ha nem, a németek úgyis elveszik maguktól. Hát adják ide, mert maguk mégiscsak magyarok...!” Persze, ő akarta zsebre vágni. Ez már tragikomédia.

Együtt érkeztünk a családdal Auschwitzba. A csomagokat ott kellett hagyni a vagonokban, és az volt az első dolog, hogy különválasztották a férfiakat és a nőket. Ekkor az anyám ment külön, mi maradtunk hárman. Ez volt az utolsó alkalom, amikor anyámat láttam. Soha nem tudtam meg semmit róla. Három napig voltunk együtt hárman, az apámmal. Később kaptam hivatalos papírokat, és megtudtam róla, hogy körülbelül két hónappal a felszabadulás előtt halt meg. Én hosszú ideig voltam Auschwitzban, egy pokol volt. Igyekeztem minden munkatranszportból kibújni, mert tudtam, hogy az öcsémet soha nem fogják elvinni munkára. Tizenhárom éves volt és alacsony növésű. Én nyurgább voltam, nagyobb növésű. Auschwitz fenyegetett engem is a szelektálással, ellenben féltem, hogyha elmegyek, otthagynom az öcsémet egyedül. Auschwitzban a táborok elválasztott részekből álltak, egymás mellett hosszában voltak az A, B, C, D stb. lágerok, amelyek egymás között is szögesdróttal voltak elkerítve. Középen volt az út, és mindkét oldalról a barakkok. Mindenik ugyanígy nézett ki. A lágerünk mellett volt egy női láger, s valaki csúnyán becsapott, rászedett minket, hogy az anyánkat látta ott, és hogy majd átdobja, amit mi papírra írunk, de adjunk egy darab kenyeret. És ezt többször csinálta. Szó sem volt róla, hogy látta volna, csak el akarta lopni a kenyereket.

Auschwitz legnagyobb szelekciója 1944 októberében volt. Akkor tartotta Mengele a legnagyobb szelekciót, és küldte gázkamrába az öcsémet. Ezzel kapcsolatban van egy külön kis történet. Mikor kiszelektálták, elvitték, bezárták egy barakkba, és több napon át őrizték őket, mert a krematórium foglalt volt. Az őrzést tulajdonképpen foglyok csinálták, de el kellett számoljanak az SS-eknek. Véletlenül ismertem az egyik ilyen felügyelőt, és kértem, hogy az öcsémet nem lehetne-e kiengedni. Végül már majdnem elmentem onnan, s utánam kiált, hogy „Küldjél ide hozzám valakit, egy gyereket, egy üzenettel, s én kiengedem a testvéredet”. S akkor szóltam valakinek, egy naivabb kisgyereknek, aki el is ment. Nem kellett meggyőzni, egyszerűen mondtam: „Légy szíves, vidd el ezt a papírt” – mert sikerült papírt szereznem. Amikor már majdnem odaért, utánaugrottam, ledöntöttem a földre. [Egy cseréről lett volna szó, hogy akit az üzenet ürügyén küld oda, azt kíséri majd be a testvére helyett. De a csere nem történt meg.] Egyszer vagy kétszer sikerült még elmennem odáig, ahol fogva tartották a gyerekeket, de nem engedtek közel, csak hallottam valami nyöszörgést, gyereksírást. Végül három nap után elvitték a gyerekeket, és az, akit ismertem, ideadta egy margarinos doboz letépett papírkáját. Tintaceruzával írt, sírással elkenődött néhány sor volt: „Ne nyugtalankodj, engem jó helyre visznek. Vigyázz arra, hogy anyut ne keserítsd el, és kívánom neked, hogy légy szabad és élj boldogan” – valami ilyesmit írt. De nem tudtam megőrizni a papírdarabot, mert mikor kivittek a lágerből, le kellett venni a ruhát, és még a számban sem tudtam megőrizni.

Onnan engem elvittek munkatáborba Németországba, ezt a gyereket [akit végül nem cserélt ki a testvérével] máshova, és érdekes, hogy felszabaduláskor Buchenwaldban találkoztam ezzel a fiúval. Megöleltem. Rám néz és azt mondja: „Te bolond vagy! Te engem megkértél valamire, s utána rám ugrasz és ledöntesz. És most nem csinállok semmit, és ölbe veszel, hát mit örömsz úg nekem?” Soha nem értette meg, hogy mért örvendtem neki, nem mondtam meg. Bennem ez egy nagyon erős nyomot hagyott. Nem volt erőm őt beküldeni a testvéremért. Arra gondoltam, hogy éreztem volna magam, hogyha kicserélem, s a következő szelekciónál mégis elviszik a testvéremet. Úgyhogy számomra egy boldog pillanat volt, hogy megláttam, hogy túlélte. El is kerültem utána, soha az életben nem láttam, valószínűleg elment valahova nyugatra.

Tudomásom szerint egyetlen láger volt Buchenwald, amely önfelszabadító volt. Egyike volt azon lágernek, ahol főleg politikai foglyok voltak. A belső vezetés a politikai foglyok kezében volt. A németek úgy szervezték meg, hogy megbíztak foglyokat, hogy ki miért felel. A funkcióval együtt kaptak bizonyos kedvezményeket például élelemben. Az irodai munkát is a foglyok csinálták: ki halt meg, ki hova megy a transzporttal. Már nagyjából tudták, hogy az egyszerű foglyok közül ez kommunista, ez baloldali. Ezek a nagy lágeretek inkább gyűjtőfogházak voltak, hogy a gyáraknak ha szüksége volt, akkor innen vittek pár száz embert munkára. Tudták, melyik jobb, melyik rosszabb munkahely. Hiába válogattak ki a németek valakit valahova, ők meg tudták csinálni, hogy kicserélték a törzslapokat s vele együtt az embereket. Nekem nem volt kapcsolatuk velük, hanem ők gondolhatták, hogy „ez egy fiatal, tegyük egy jobb helyre”. Elsősorban azokat mentették, akikről tudták, hogy kommunista, baloldali, antifasiszta és a gyerekeket. Azért mentettek engem, mert gyerek voltam. Egy olyan helyre vittek, ahol könnyebb volt a munka. Ha kőbányába tesznek, ott nem bírom ki. Mikor megérkeztem ebbe a Troglitz nevű munkatáborba, ahova vittek, [Troglitz a buchenwaldi főparancsnoksághoz tartozó munkatábor, Németország mesterséges üzemanyaggyártásának központja. – A szerk.] megjelent egy pasas, s azt mondja titokban odasúgva: „Mondd azt, hogy esztergályos vagy.” Mondom: „De hát én nem értek hozzá!” Elment még egyszer mellettem: „Mondd azt, hogy esztergályos vagy!” S amikor odakerültem, hogy megkérdeztek, végül azt mondtam, hogy esztergályos tanuló, pedig azt sem tudtam, hogy hogy néz ki egy esztergapad. Azért csinálták az egészet, mert az esztergályosok olyan munkahelyen voltak, amelyet télen valamennyire fűtöttek, nem 0 fok volt, hanem 3 vagy 4 fok, más helyek teljesen fűtetlenek voltak. De nem nekünk fűtötték, hanem a munkafolyamat kérte a fűtést.

Volt egy nemzetközi földalatti szervezet. Ennek sikerült néhány fegyverre szert tennie. Az önfelszabadításnak a lényege a következő: nem lehetett tudni, hogy a lágert elaknásították-e, hogy utolsó pillanatban felrobbantják-e a németek az egészet, tehát minket is, és hogy mikor robbantják. Az önfelszabadítás a meglepetésre épült, hogy a németet belülről, a lágerből lövik. Ki kellett számítani, hogy körülbelül mennyi ideig tudjuk védeni a lágert és főként a foglyokat. Voltak generális foglyok, akiknek volt már haditapasztalatuk, s ezek kidolgozták a haditervet, hogy hogyan csinálják. 1945. április 11-én, amikor reggel korán a németek ordították, hogy „Appellre kimenni!”, bejöttek ezek a szobába: „Senki nem megy ki! Itt maradtok!” Hiába ordították a németek, hogy „Appell!”, ha az én szobafőnököm azt mondja: „Itt marad mindenki!”, mindenki ott maradt. Nemsokára rá hallottam az első lövést. Az őrtornyokban lévő SS-ekre lőttek. Dél előtt 11-től körülbelül fél 2-ig ellenálltunk, amikor már begördültek az első amerikai tankok. Tehát ők, a belső felszabadítók, csak azt kellett kiszámítsák, hogy meddig tudjuk tartani magunkat, amíg bejönnek a tényleges felszabadítók, az amerikaiak.

Szó sem lehetett arról, hogy a fegyverletétel előtt a frontvonalon sétáljunk, hogy elhagyjuk a tábor. Ez annyit jelentett, hogy a felszabadulás után továbbra is ott maradtunk a lágerben, persze, más körülmények között. Adtak ételt a konyhán, és meg kell mondanom, elég nagy marhaságot csináltak akkor az amerikaiak, nem hinném, hogy szándékosan. Zsíros levest adtak, belekóstoltam, de éreztem, hogy nem szabad megegyem. Azután én magam láttam, hogy rengetegen haltak meg egy-két nap alatt, a végén, görcsben.

Az amerikaiak azért tartottak a táborban minket, mert nem lehetett szétszéledni. Három kategória volt: az egyik a hazamenők, a másik kategória egyik része a szkeptikusok, akik azt mondták, akárhová, de még egyszer oda vissza nem; a másik része nem akárhová, de csak Izraelbe, Palesztinába akart menni. Azok, akik Nyugatra akartak menni, azok hamarabb mehettek. A fiatalokat gyakorlatilag bármelyik állam befogadta. 16 éves, lágerből felszabadult, Svédországtól Amerikáig bárhová mehetett.

A felszabadulás után pár héttel megszerveződött a KISZ, a Kommunista Ifjú Szövetség, és két és fél, három hónapot működött. A felszabadult politikai foglyok előadásokat tartottak, ténylegesen okosan, ügyesen, ami épp megfelelő volt a 15-16-18 év közötti fiataloknak. Milyen világ vár ránk? Az új világ építése, a demokrácia – ilyen témájú előadásokat szerveztek. Ott, ahol én voltam, magyarul tartották az előadásokat, de lehetséges, hogy más nyelven is tartottak. A lágerben sok katona volt, akiket elkaptak a németek Franciaországban, de nagyon kevés francia fiatal volt onnan. De Észak-Erdélyből tömegével vitték el a fiatalokat. A kommunista szervezet a francia felnőtteknek külön, a 18 éven aluli gyerekeknek külön tartott előadásokat. Reggeltől estig előadásokat tartottak. Azok, akik beléptek a KISZ-be, egymás mellé tömörültek, még a lakószobákban is. Ezek a kommunista vezetők marxista előadásokat tartottak a fiataloknak a volt SS étkezdékben. A KISZ vezetője egy Klein József nevű úriember volt, aki később Mincu Klein néven élt Bukarestben, és több könyve jelent meg. Kohn Hilel, egy másik ismert erdélyi illegális zsidó kommunista vezető [Kohn Hilel 1942-ben, a kommunistákat elítélő nagy szamosfalvi perben halálra ítélték. A náciizmus mentette meg az életét, mivel elvitték a lágerbe, mielőtt a börtönben sor került volna a kivégzésére. – A szerk.]; Gáll Ernő, később a „Korunk” főszerkesztője; Kallós Miklós, a Filozófia Fakultáson dékán és professzor [a Centropa Kallós Miklóssal is készített interjút]; Gyöngyösi Nándor, volt illegális vezető. Sokan a vezetők közül Budapesten maradtak. Azok nem szálltak be a KISZ-be, akik eldöntötték, hogy Nyugatra mennek vagy Izraelbe. Semmit sem kellett aláírni, csak csatlakozott a csoporthoz, és a végén adtak egy papírost is, hogy Buchenwaldban a romániai KISZ tagja voltál.

16 éves voltam, mikor felszabadultunk. Nagyon jóban lettem egy amerikai fiatal, 18-20 éves katonával. Láttam az ő részéről, hogy érezte, hogy egy gyereket felszabadított. Ezt érezhette valószínűleg, mert mind kérdezte, hogy miben segíthet, ő szoktatott rá a cigarettára, adott csokoládét, mindenfélét nekem, és kérdezte, hogy vele megyek-e Amerikába vagy nem. De nem mentem. Én visszajöttem Romániába. Több okom volt rá. Az egyik az, hogy nagyon erős befolyása volt a kommunista szervezetnek, mely az új világ építéséről beszélt, hogy nem lesz már ilyen az élet, mi más életet kell csináljunk. Jött a felszabadulás, egész más világ jön. Olyan földbe vetettek, mely pillanatok alatt csírázott a fiatalokban. A másik okom, hogy nem tudtam, mi van a családommal.

Közben telt az idő, a háború vége felé járt, május után volt. Eszembe jutott, hogy van posta, s tudnék postán írni. [Nussbaum László megkérte az amerikai katonát, hogy írja meg az Amerikában élő nagybátyjának, apja testvérének, Józsefnek – akinek a címét édesapja még a gettózás előtt beléverte –, hogy életben van.] S én hazafelé indultam. Amit mondok, ez utólag derült ki: ő tényleg írt Amerikába, a nagybátyám felesége megkapta a levelet, ő azonnal írt az éppen Németországban tartózkodó nagybátyámnak, a férjének, az őrnagy orvosnak, hogy „az unokaöcséd Buchenwaldban van”. Az azonnal eljött Buchenwaldba, és kiderült, hogy én néhány nappal azelőtt elhagytam Buchenwaldot és mentem el. Bécs vagy Prága felé lehetett hazajönni. Nekem mindegy volt: hát megyek Prága felé. Ő eltért Bécs felé, ugye akkor Bécs fel volt osztva három zónára: franciára, amerikaira és oroszra, ő tovább nem mehetett, csak az amerikai zónáig. Sikerült elkapnia sürgönyileg egy másik nagynénémet, az apám anyjának testvérét, aki Budapesten élt. Szász Etelkára magyarosította a nevét Seeligről. Nem volt férjnél. Ő válaszolt, hogy ma reggel vagy tegnap délután mentem Budapestről Kolozsvárra.

Eltartott egy hónapig, míg hazaértem. Csoportosan jöttünk, és nem volt térképünk. Németországban csináltunk egy őrült nagy kerülőt, és pár nap után visszaérkeztünk ugyanabba a városba, ahonnan elindultunk. Mentünk gyalog, hajón (az Elbán), vonattal. Annyira tele volt a vonat, hogy a tetején utaztunk, és ki is siklott.

Kolozsvárra jöttem haza, és rájöttem, nincs semmi, minden eltűnt. A nagynéném és nagybátyám ott voltak még Tordán [anyja húgáról és öccséről, Weinberger Zitáról és Jenőről van szó], ott voltam náluk két évet, míg befejeztem a középiskolát. Később a nagynéném férjhez ment, és én 1947-ben bejutottam Kolozsvárra. Amit nagyon szerettem mindig, az a számtan volt. Be is kerültem az egyetemre, elvégeztem két évet, amikor megint meggyőztek, hogy az új élet építéséhez új közgazdászokra van szükség. S végeztem mind a két egyetemet, a közgazdaságtant és a matematikát. S két év múlva jött egy új törvény: a szocialista tanügyi törvény. Az új törvény megtiltotta, hogy két egyetemet végezzek, s akkor meggyőztek, hogy nem a számtant, hanem a közgazdaságot kell csinálni, mert új káderekre van szükség. Időközben az „Igazság” című újsághoz kerültem mint külső munkatárs, s mikor befejeztem az egyetemet, rögtön kineveztek tanársegédnek. Egy hetilapnál is dolgoztam mint szerkesztő, „Új Út”-nak hívták. 1950-től két állásom volt: tanársegéd voltam és szerkesztő az „Új Út”-nál. Az „Új Út” 1953-ban megszűnt, de írtam továbbra is az „Igazság”-nak.

Volt zsidótömörülés 1945 után, de nem zsidó alapon. Gyakorlatilag mégis megvalósult, és pedig azért, mert a deportálásból hazajött gyerekek, akik körülnéztek és nem volt senkijük – nem volt lakásuk, nem volt semmi –, spontán módon szerveződtek. Egy helyre tömörültek, s együtt éltek a kezdeti periódusban. De ez nem a zsidó vallás és etnikum miatt alakult, csak véletlenül, mert szervezetté kellett alakulnia ahhoz, hogy a kantint és a lakást megszervezze. Az volt a neve a szervezetnek, hogy Dézsisz: Demokrata Zsidó Ifjúsági Szövetség. A székhely a jelenlegi Péter-Pál-villában volt (olyan, mint egy panel, ahol öröklakások voltak), amely valamikor zsidó tulajdonban volt, de a tulajdonosok nem jöttek vissza, így a szervezet megkapta. Ezekben a lakásokban tartották az előadásokat, és ott is laktak vagy két évig, az államosításig. Ez a szervezet egy önszerveződő szervezet volt, amelynek bizonyos ramifikációi is kialakultak: kulturális tevékenységek, intellektuális önképzések. Mert például az egyik szobrász volt, aki rögtön készített egy szobrot a deportálás-élményből és kiállította. [Lövíth Egonról van szó. – A szerk.] Kialakultak közösségek, beszélgetések, előadástartások, aminek a jellegéhez hozzájárult az akkori kor is, tehát inkább

szocialista vonatkozású és szocializmusépítő volt. Ez működött néhány évig, amíg mindenki a helyére került, beiratkozott iskolába, egyetemre. Az ötvenes évekig létezett a szervezet, de már haldoklott, mert én voltam a legfiatalabb korosztály, és mikor felnőttünk, szétesett. Lakás került, egyetemi otthonba kerültünk, a nagyobbak megnősültek, tehát önmagától esett szét.

Az 1950-es évek elején egyszerre alakult meg a Magyar Demokrata Szövetséggel [valószínűleg a Magyar Népi Szövetségre gondol, amely viszont 1944 októberében alakult és az erdélyi magyar baloldalt tömörítette. – A szerk.] a MADISZ (Magyar Demokrata Ifjúsági Szövetség) és a Zsidó Demokrata Szövetség. Az utóbbi éppen ellentétben állt a hitközséggel. [lásd: Zsidó érdekképviselői szervezetek a második világháború után Romániában] Az első időben a hitközség vallási alapon akarta szervezni az embereket. De imádkozás lelki stabilitás idején vagy tökéletes instabilitás idején van, most mindenki kezdte rendezni az életét, a vallásos élet helyett az egzisztenciális nehézségek kerültek előtérbe. Nem volt cionista jellegű, de később lassacskán felvette ezt a jelleget, amelyet aztán Moses Rosen képviselt. A cionista propaganda tiltott volt abban a rendszerben, ezért burkolt formában kellett megszervezni. Ez abban állt, hogy Talmud-Tóra-órákat, héberórákat tartottak a hitközségnél, azért, hogyha kimész, tudjál héberül. Szóval a hitközség megkezdte lassacskán az emigrációt és az előkészítést, az 1950-es évek elejétől, függetlenül attól, hogy a kormány engedte volna vagy nem engedte volna. Héberül tanítottak, mert a Biblia héberül van, senki nem tudta, mi a különbség a bibliai héber és az ivrit között. Nem mondta, hogy menj ki Izraelbe, de kezdte tanítani az ivritet, a zsidó történelmet. Senki nem mondta, hogy menjenek ki, csak tálcára tette a lehetőséget, csak iratkozzon fel. Akkor indult be a rituális kávéház Kolozsváron.

Ezzel egy időben létezett az ZSDSZ, amely épp a cionistaellenes vonalat képviselte, és a szocializmus építésébe akarta bevonni a zsidókat. Ennek volt a lapja az „Új Út”. Ebben az időben a legtöbb visszajött fiatal cionistaellenes volt. Nem a cionizmus elvi okai miatt, hanem a kommunista álláspont miatt. Az pedig nem azt hirdette, hogy ne légy cionista, hanem azt, hogy nincsen emberek közötti faji megkülönböztetés. Ne felejtjük el, vártuk, hogy bontakozzék ki a kommunista eszme. Mai fejjel nézve minden más, mint akkor. Akkor fiatalok voltunk, hazajöttünk a lágerből, s itt volt egy új ország, ahol teljesen szabadok vagyunk, ahonnan nincs miért elmenni, itt kell maradni. A kommunisták pedig azt mondták, hogy mi kell hogy felépítsük ezt az új rendszert. Én kommunista voltam, a cionizmussal nem értettem egyet, de a magam részéről soha egyetlen cikket nem írtam a cionizmus ellen. Olyanok írtak inkább cionistaellenes írásokat, akik elmentek, de visszajöttek Palesztinából, vagy akik lemondtak arról, hogy alijázzanak. Ezek konkrét írások voltak, nem elvi cikkek. Ezek ilyen lebeszélő akció formájúak voltak. Nem intellektuális síkon folyt a cionizmus kérdése, hanem az, hogy menjen ki vagy ne menjen ki Palesztinába. Együtt dolgoztam a kommunista párttal, de nem írtam a lapjaikba, csak az „Igazság”-ba írtam, mert akkoriban csak ez az egy magyar napilap volt. Megegyeztem a lappal, hogy maradok külső munkatárs, és nem írok csak tanulmányt és vezércikket. 30 évig nem volt csak egy magyar meg egy román napilap, és csak néhány folyóirat volt, például a „Korunk”.

1956-ig voltam az egyetemen tanársegéd. Abban az évben egészen véletlenül Budapesten tartózkodtam, elmentem az értelmiségi tanácshoz, ahol volt egy tanárom, s végignéztem, hogy hogyan csinálnak egy forradalmat, az 1956-os forradalmat. Hazajöttem, és előszedtek, hogy írjam meg az eseményeket mint szemtanút, amit a „Scînteia” [magyarul „Szikra”], a párt lapja lényegében már leírt. Az alaphangja a cikkeknek, hogy Magyarországon ellenforradalom volt a

kommunizmus megbuktatására, és ezt a csőcselék proletárok csinálták, akik kirabolták az üzleteket. Addig erősködtek, hogy írjam meg, míg végül aztán megírtam a változatomat a forradalomról. Amit én írtam, nem volt szöges ellentétben a „Scînteia” hangjával, de amit nem láttam, azt nem írtam le. Én nem láttam, hogy kirabolták volna az üzleteket. Az igaz, hogy betörték a kirakatokat, de nem loptak el semmit. Nem használtam az ellenforradalom szót. Hiteles tudósítás jellegű volt, és nem tetszett, hogy nem volt benne tisztán, hogy ellenforradalom volt. Nem derült ki a cikkemből, hogy fel akarták forgatni a kommunizmust. Végül a harmadik változatot elfogadták, meg is jelent itt, Kolozsváron az „Igazság”-ban. Aztán lefordították románra, de nem volt elég jó, még a harmadik változatban sem. És akkor hát nem éppen kidobtak, de áthelyeztek az egyetemi könyvtárba dokumentátornak, hogy ne a diákokkal foglalkozzam. Nem készítettek ki, de nem hagyták, hogy közvetlen kapcsolatom legyen a diákokkal, hogy előadótanár legyek. Három ideológiai tárgy volt akkor: a marxizmus, a közgazdaságtan és a filozófia. Ezeknek a nomenklatúrája csak adminisztratív vonalon tartozott az egyetemhez, a kinevezéseket a megyei pártbizottság végezte. Ők mondták, hogy ezt kell kinevezni, és akkor a minisztérium kinevezett; azt nevezték ki, akit a párt mondott. És akkor a párt azt mondta, hogy ne tanítsak, így az egyetemi könyvtárban 20 éven át elszórakoztam. Soha nem volt semmilyen pártfunkcióm, csak párttag voltam. Nem éreztem szükségét, és ennek megfelelően nem kerültem szóba előléptetéskor.

1956-ig egyértelműen a szocialista rendszer mellett álltam, mert nem láttam jobbat. Az egyetlen járható út: megoldani a nemzetiségi problémáinkat, a gazdag-szegény egyenlőtlenséget. 1956 után volt a kétely időszaka, amely eltartott 1968-ig, amikor az oroszok bevonultak Prágába, akkor ocsúdtam fel főleg. Addig hittem, a Magyarországon történetek után is, hogy mégis lehetne egy emberarcú szocializmus – mennyivel nagyobb szabadság volt, mint a világháború előtt –, és ezt akarta megvalósítani félig-meddig a Kádár-kormány is. A prágai lerohanással aztán világosan rájöttem: az erőteljes diktatúra nélkül nem megy a bolt. A szovjet minden szabadságkísérletet letör a szocializmus keretén belül. Ez egy törést okozott bennem, ami azután lassacskán eltérített attól a nagy és meggyőződéses, kommunizmusba vetett hittől.

A probléma az etnikumom miatt nagyon furcsa módon nyilvánult meg. Az 1970-es években a Kommunista Párt hivatalos rendelkezéseket vezetett be, s ez folyamatosan egyre erősödött, úgy, mint a zsidó törvények esetében is, bevezették, hogy különböző funkciók elfoglalására fontos a nemzetiségi hovatartozás, tehát például dékán nem lehet, csak román nemzetiségű. Nem zavart ez a törvény, de erőteljesen érintett. Én már rég az egyetemi könyvtárban dolgoztam, mielőtt egy román illetőt, akivel tegező barátok voltunk, kineveztek igazgatónak. Ő lett az igazgató, pedig nem tudott semmit a könyvtárról. Megjátszatta velem, de nem rosszindulattal, a házi zsidó szerepét. Behívott, hogy „Mit csináljak ebben a helyzetben?”. Megtárgyalta velem, s aztán elmondta a konklúziót az osztályvezetőmnek, mintha az ő ötlete lett volna, arra vonatkozólag, hogy én mit kell csináljak. Mikor az osztályvezetőm meghalt, behív engem, hogy „Kit nevezzünk ki vezetőnek a dokumentációs osztályon?”. A véletlen úgy hozta, hogy néhány év után az újonnan választott is meghalt. Akkor megint azt mondja: „Te, most kit lehet kinevezni, mert téged nyilván nem lehet.” Abszolút módon érintett a helyzet, mivel azt kellett hallanom: „Veled megbeszélem, de tudod, hogy én nem javasolhatlak téged, más nemzetiségű nem lehet vezető.” Mint egyszerű könyvtáros én nagyon sokat írtam az újságnak. Volt időm, ott a könyvtárban elolvastam, amit akartam, s meg is írtam a rengeteg cikket. Én minden anyagot át kellett nézzek – sok anyagom volt –, s ha már átnéztem, írtam is róluk. Az egész könyvtárban csak ketten voltunk összesen, akiket már az 1970-

es évektől úgy nevezték meg, hogy „alte naționalități” [más nemzetiségű]. Más nem is volt csak: „maghiari și alte naționalități” [magyar és más nemzetiségű], ha szerb, tót vagy zsidó volt.

[Nussbaum László a feleségével, Brüll Szilviával a deportálásból való hazatérése után ismerkedett meg közelebbről. Felesége családját nem deportálták, mivel ők – a Romániához tartozó – Tordán éltek. Brüll Szilvia 1929-ben született Kolozsváron, 1935-ben költöztek Tordára.] A feleségemmel egy elemi iskolába jártunk Tordán, még a háború előtt, de nem emlékeztem rá. Nagyon korán elkerültem Tordáról, úgy 10 éves koromban, és visszakerültem 1945-ben. Néhány hónap választott el a lágertől, és egyetlen dologra volt nekem nagy szükségem: nagy-nagy csendre. Fiatal, 16 éves fiú voltam, és zsidó lánynak kezdtem udvarolni, de lehetett volna tőlem török vagy tatár is. Az egész udvarlás abból állt, hogy kora délután elmentem hozzá, és hallgattam, amint gyakorol a hegedűn. Lehet, hogy más körülmények között nem így éreztem volna jól magam, de akkor pont az kellett nekem, hogy azzal a lánnyal vagyok együtt, aki csendben van, és csak hegedül. Lassan-lassan kezdett visszatérni az életkedvem. Tudom, hogy nem szabad nagy szavakat mondani, de meg kell érteni, hogy mit jelentett 15-16 évesen visszatérni a lágerből, szülők nélkül, egyedül, és egyik-napról a másikra megszakítani a múlttal minden kapcsolatot.

Az anyósom nagyon vallásos volt, és az apósom is, mindketten zsidók. Anyósom, Zsófia egy máramarosi faluban született, sokgyerekes családban, és ő volt a legkisebb. Az egész családja kivándorolt Izraelbe az 1920-as évek elején. Ő volt az egyetlen, aki férjhez ment, és itt maradt. Ez mellesleg azt jelenti, hogy volt hét testvér, akik kimentek, és így a feleségemnek rengeteg rokona van, de senkit nem ismert, soha nem látott, csak tudott róluk, el egészen nyugdíjas koráig, amikor már lehetett utazni, és lehetett menni Izraelbe. A vallásosságát anyósom nem tudom, hogy mennyire imádkozással, de tradícióval abszolút mértékben tartotta, kóser háztartása volt.

Volt egy nagyon lényeges dolog, ami meghatározta a mi életünket is. A véletlen úgy hozta, hogy a feleségem fiútestvére (az egyetlen testvére), aki 20-21 éves volt, 1945-ben Temesvárra ment beiratkozni az egyetemre. Még jóformán nem állt helyre az ország, az utazási lehetőségek. Néhány hónap után kaptam egy táviratot, hogy menjek a temetésére, mert lelőtték. Az utcán lelőtték. Akkor még egy csomó német és román vasgárdista járkált, de már orosz katonák is. Soha nem derült ki, ki tette, a rendőrség nem nyomozta ki. El lehetett képzelni a szülők lelkiállapotát. Az anyósom számára borzalmas dolog volt, évekig ki sem ment a házból, és ezzel nagy hatással volt a feleségemre is.

Az apósom, Brüll Izsák keramikus technikus volt. Részt vett az első világháborúban, eljutott Mandzsúriáig, Kínáig, ott voltak az első kapcsolatai a porcelánnal. Kitanulta a porcelángyártást, az első világháború után dolgozott Ausztriában és néhány más helyen, ahol volt porcelán. Végül hazatért. Tény az, hogy a kolozsvári porcelángyárnak, ami kronologikusan Románia első gyárai közé tartozott – és minőségileg is –, ő volt az első szakembere. Elcsalták, nagy fizetést ígértek, csak hogy jöjjön Tordára, hogy csináljon ott is porcelángyárat. Lényegében az ő fejéből pattant ki, hogy hogyan építsék meg a tordai porcelángyárat. És annak volt a fővédnöke nagyon sok éven át. Nem is igazgató, hanem conducător, vezető volt. Mivel teljes egészében a gyárnak élt, fia halálával még inkább a munkába temette magát. A lakásuk pontosan a gyár mellett volt. Végül odajutottak, hogy a kerítésen, ami elválasztotta, kivágtak egy kaput, s akkor nem kellett még az utcára sem kimennie, hogy átmenjen. A gyár belső telefonja a lakásukon volt. Nemritkán történt, hogy éjjel kettőkor, háromkor telefonáltak a belső telefonon, hogy jöjjön gyorsan, mert az égetéssel baj van.

Össze volt nőve a gyárral. Ő szombaton is dolgozott. Istenhívő volt, a nagyünnepeken nem dolgozott, és elment a templomba, de nem volt annyira vallásos. A háznak volt egy pincéje, és amikor jött valaki, és kereste az apósomat, ha letről, a pincéből kopogtatás hallatszott, nem lehet zavarni. Az apa csinálta a fia sírkövét. Készített a sírkőre egy domborművet a fia arcáról. Nehéz ez, mert a porcelánból százszor kell megcsinálni, mert égés után hol összehúzódik, hol nem. Addig kell próbálkozni, míg az égés után jól kijön az arc.

Én Kolozsvárra kerültem, és a feleségem is feljött diáknak a konzervatóriumba. 17-18 éves voltam, amikor az egyetemre kerültem. Ő később jött. A házasságunk 1952-ben volt. A gyerekünk ötödéves korában született. Rabbi nem volt az esküvőnkön, csak a polgármester adott össze. A feleségem sokkal kevesebb tradíciót tart, lényegében nem is tartja meg a tradíciókat, inkább én erősködöm néha. Nem ellenkezik, de nincs meg a kezdeményezés, nem élt vallásos életet. Nagyon sok éven át nem mentünk el a templomba, eléggé ateista hangulat volt. Nem féltem, mert úgysem vették volna észre, ha elmegyek, de egyszerűen nem voltunk vallásosak. A tradíciónak nálam nem vallási jellege van, hanem etnikai jellege. Lehet engem bírálni emiatt, és lehet nem bírálni. Ez csak felfogás kérdése, mert bizonyos vallási tradíciókat tartok meg, nem a vallást. Valaki nagyon jól lehet magyar anélkül, hogy vallásos lenne. A fiam sincs körülmetélve. A feleségemnek mindegy volt, de én nem akartam. Akkor nem is volt ez olyan egyszerű dolog, mert már abban az időben volt, hogy nem volt Kolozsváron hol rituálisan körülmetéltetni.

A fiam megismert egy itteni szász [erdélyi német] leányt. Szóba került, hogy összeházasodjanak. Én jobban szerettem volna, ha egy zsidót vett volna el, mert külön probléma a vegyes házasság, főként a zsidó-német házasság. Ez a két nemzet a holokausz óta a legtávolabb áll egymástól. Apatársi találkozó volt, mire a lány anyja azt mondja, hogy ő nagyon szeretné, ha a fiam pappal házasodna össze, azaz pap esketné őket. Kérdi, hogy nincs-e nekem kifogásom az ellen? Mondom neki: „Ez nem tőlem függ. A fiamtól függ, ők házasodnak össze. De ha engem kérdez, határozottan ellenzem. Én nem kérem azt sem, hogy vallási lagzit csináljanak, de nem akarom, hogy kitérjen a zsidó vallásból. Tartsa meg mindenki az etnikumát, ha szeretik egymást, úgyis megmaradnak.” Mire ő azt mondja: „Hát nekem nincs kifogásom az ellen, tartsák meg zsidó szertartás szerint. Nagyon vallásos vagyok, és szeretném, ha Isten előtt tartanák.” Egy szász asszony képes azt mondani, hogy akkor tartsa zsidó szerint. Én nem lettem volna képes azt mondani, hogy tartsa meg evangélikus szerint. Végül nem tartották meg sehogy. Emberek legyenek, és szeressék egymást.

Tudomásom szerint vallási nevelésben nem részesült a gyerekük [1982-ben született Sonja Kolozsváron], nem is keresztelték meg, de az anya, Gerlinde, a fiam felesége azért karácsonyfát csinált. Hanukát és más zsidó ünnepet szintén nem tartanak, mert a fiam nem vallásos. A menyemnek mondtam: „Nézd, én nem szeretném, ha a fiam itt maradna Romániában, mert nem lesz neki itt jövője.” Úgy volt akkor, hogy nem tudtam, látom-e még az életben, de hajlandó lettem volna lemondani róla. Azt mondtam, egyetlen lehetőség van ahhoz, hogy jól érvényesüljön: Izrael.

Már a gyerekekkel – az én tanácsomra – 1984-ben kimentek Izraelbe, és beosztották őket nyelvtanfolyamra, majd speciális [szakmai] tanfolyamra küldték. A fiam felesége Gerlinde, tiszta német név. Mivel az anya nem zsidó, a gyerek sem az. Az én unokám a világon mindenhol zsidó, kivéve Izraelben. Izraelben állásba kerültek, a menyem Haifa környékén dolgozott, Kirjat Jearimban. A menyemet soha nem kérdezte senki, hogy zsidó vagy nem zsidó. Persze azért nem,

mert nagyon tisztelték. De a fiam nem érezte jól magát, a munkatársak miatt, nem Izrael, maga az ország miatt. Izraelben létük 3-4. hónapjában egy papirost kap az izraeli német nagykövetségtől, hogy mehetnek véglegesen Németországba. Nem értették, hogy miért. Utána kaptak választ, hogy a feleség egész családja Németországban van, és azok elintézték, hogy az asszony német származású. Megtudták, hogy Gerlinde már elment Romániából Izraelbe, így értesítették az ottani nagykövetséget. 6 hónapon belül már el is mentek Izraelből Németországba. A fiam belgyógyász, a felesége egy vállalatnál tervezőmérnök, nagyon jól élnek. A fiam jelentkezett a stuttgarti hitközségnél, ahol laknak, de nem tölt be semmilyen funkciót.

Én most, öregkoromban kapcsolódtam be a hitközség tevékenységébe. Egyszerűen van időm hozzá, és hajlandó vagyok segédkezni, de nem vallási megalapozással. Egész életemben fizető tagja voltam a hitközségnek. Rendkívül összefonódott a hitközség életével egy csomó nem hit jellegű aktivitás. A tevékenységem abban áll, hogy például én állítottam össze a hitközség klubkönyvtárát, ezenkívül felkértek néhány időszakos dolog elvégzésére. Bukarestben van egy szervezet, a volt deportáltak szervezete, olyan, mint egy érdekvédelmi szervezet. Mivel nemcsak Buchenwaldban voltam, hanem Auschwitzban is, megkérdeztek, hogy hajlandó vagyok-e a romániai Auschwitz-komitében részt venni, hogy képviseljem az Erdélyből származó, most már Romániához tartozó deportáltakat, ha lesz Auschwitzban megemlékezés. Ez az egész nem vallásos dolog, mégis a hitközség rendezi. Jelen pillanatban Romániában az országos főrabbinak kevesebb a híve, mint a szamosújvári ortodox papnak. Kolozsváron volt 18 000, Nagyváradon a háború előtt 30 000 zsidó. Désen, Tordán, mindenütt voltak. Most pontosan 400 zsidó van Kolozsváron és 800 tagja van a hitközségnek, ahol a nem zsidó családtagok is hitközségi tagnak számítanak. [A Zsidó Világkongresszus hivatalos kimutatása szerint 1941-ben Kolozsvár 110 956 lakója közül 16 763 zsidó származású volt. – A szerk.]

Ott, ahol nagyobb zsidó közösségek vannak, már zsidó temető van, de nem zsidót nem temetnek zsidó temetőbe. Az utóbbi években olyasmit próbáltak kieszközölni és sikerrel, ami éppen a fordítottja volt az évszázados tradíciónak. Az évszázados tradíció mindig az elkülönülés volt a zsidóknál: csak a zsidók közül való házasság, vallásilag egy nemzetiségből házasodtak. A második világháború után nagyon gyakorivá váltak a vegyes házasságok, s a vegyes házasságokban még gyakoribbak, főleg a kommunizmus ideje alatt, azok az esetek, hogy a gyerekeik reformátusnak, katolikusnak maradtak. Most próbáltak szerezni Kolozsváron egy újabb temetőrészt, ahová a zsidók hozzátartozóit is eltemetik, hogy holtukban ne válasszák el őket egymástól. Az évszázados hagyományt rúgták fel ezzel. Itt azért csinálják, mert olyan kevesen vannak. Tehát az elkülönülésből az lett, hogy hajlandók lennének engedni a zsidók. Azt csinálják, hogy eltemetnek zsidó vallás szerint, és a másik felet mellé temetik. Most már nagyobb a nyitottság, elhívják a különböző felekezetek papjait például az ünnepekre, hogy megismerjék őket. Többé nem jó az elkülönülés, mert ha most is elkülönülnek, akkor megszűnnek.

Egy dolog lényeges: gyűlölöm azokat, akiknek nincs etnikumuk. Valamit vállalni kell, de a legaljasabb a semmi. Nem kell templomba járni, nem kell imádkozni, ez a te magánügyed, de valahová tartozni kell. Valahová mindig tartozni kell, nem lehet lógni a levegőben, mert az olyan embert mindenki utálja, és nem várhat senkitől semmit. Zsidó az etnikumom, de nem vagyok vallásos. Sartre szerint az zsidó, aki magát annak vallja, és emellett a szomszédok is annak tartják. Tehát én hiába mondom magamról, hogy nem vagyok zsidó, mert a szomszédok úgyis annak tartanak. Kultúra szempontjából magyar vagyok, de a zsidó eredetem eltörölhetetlen.